

ANNA OLESZKOWICZ, ANNA MISZTELA

Instituto Psychologii, Uniwersytet Wrocławski
Institute of Psychology, University of Wrocław
e-mail: a.oleszkowicz@psychologia.uni.wroc.pl

Kryteria dorosłości z perspektywy starszych adolescentów i młodych dorosłych

Criteria of adulthood from the perspective of late adolescents and young adults

Abstract. The primary aim of the presented study was to identify the criteria (markers) of adulthood acknowledged by individuals in late adolescence and early adulthood, and to compare them with respect to quantity and quality (content). The second aim was to compare the criteria of adulthood indicated by both age groups with the ones provided by individuals representing the next developmental period, that is, middle adulthood. Furthermore, based on the obtained data a list of criteria of adulthood was compiled allowing for the examination of the individual conception and sense of adulthood in adolescents and young adults. The study included 776 participants: 349 late adolescents, 335 young adults, and 92 individuals in their middle adulthood, who answered an open question concerning the conditions that it is necessary to fulfill to become an adult. The findings suggest that: 1) late adolescents focus on the objective criteria of adulthood more often than young adults; 2) on average, late adolescents and young adults define adulthood by indicating a lower number of criteria of adulthood than people in their middle adulthood; 3) compared with individuals in middle adulthood, late adolescents and young adults are less unanimous as to which attributes are important for reaching adulthood; and 4) people in their middle adulthood are found to indicate the quality aspect of fulfilling the roles and responsibilities characteristic of adulthood substantially more often than late adolescents and young adults do.

Key words: objective and subjective criteria of adulthood, late adolescence, early adulthood, middle adulthood

Słowa kluczowe: obiektywne i subiektywne kryteria dorosłości, późna adolescencja, wczesna dorosłość, średnia dorosłość

WPROWADZENIE

Tematyka dorosłości jest od wielu lat systematycznie podejmowana przez badaczy różnych dyscyplin naukowych: pedagogiki, psychologii, socjologii, antropologii i innych. Na przełomie XX i XXI wieku stała się szczególnie ciekawa i popularna ze względu

na nasilające się nowe trendy kulturowe, społeczne i psychologiczne, opisywane między innymi jako „stająca się dorosłość” (Arnett, 2004), „powstrzymująca się dorosłość” (Hendry i Kloep, 2010; Cotè i Bynner, 2008), „moratorium na dorosłość” (Liberska, 2007) czy „deregulacja cyklu życia” (Trempała, 2006).

Współcześnie percepcja i rozumienie dorosłości zmieniają się i indywidualizują tak, że coraz mniej jest wiadome kto jest, a kto nie jest osobą dorosłą. Piotr Oleś (2011) formułuje tezę, że dorosły to ten, który potrafi określić kierunek rozwoju własnego życia i dominujące w nim aktywności, a więc człowiek, który wie, w jaki sposób i dokąd zmierza, przynajmniej w perspektywie jednej lub dwóch najbliższych dekad własnego życia. Dodatkowo autor wskazuje trzy inne warunki, które, jego zdaniem, muszą zostać spełnione, aby jednostka mogła być uznana za osobę dorosłą. Są to: 1) podjęcie ważnych ról życiowych, w tym przede wszystkim tych związanych z założeniem rodziny i rozpoczęciem aktywności zawodowej; 2) gotowość do wzięcia odpowiedzialności za siebie i innych oraz 3) niezależność emocjonalna, poczucie wolności wyboru i samodzielności w podejmowaniu decyzji.

Percepcja dorosłości jest w dużym stopniu związana z warunkami życia i przemianami społecznymi, zatem zawsze należy rozpatrywać w tym kontekście zarówno samo znaczenie tego pojęcia, jak i konsekwencje wynikające z jego zmiany. Czym innym jest dorosłość w społeczeństwach tradycyjnych, gdzie obowiązują jednoznacznie opisane role społeczne, a ścieżki rozwoju osobistego są mało zróżnicowane, a czym innym dorosłość w społeczeństwach „otwartych”, przyzwalających na budowanie indywidualnej koncepcji własnego życia i wybór tych spośród różnych oczekiwań społecznych, które są dla podmiotu najbardziej satysfakcjonujące (Dubas, 2001).

OBIEKTYWNE I SUBIEKTYWNE KRYTERIA DOROSŁOŚCI

Zasadniczo w obszarze nauk społecznych zaznaczają się dwa podejścia do dorosłości, z których każde odwołuje się do odmiennego rodzaju kryteriów. Pierwsze podejście, prakseologiczne, nawiązuje do faktów z życia jednostki dotyczących podjętych przez nią zadań i ról społecznych, tradycyjnie przypisywanych okresowi dorosłości oraz nabytych przez

nią praw. Od poziomu zaawansowania realizacji owych zadań zależy, czy i w jakim stopniu zostanie przyznany jednostce status osoby dorosłej (Czerka, 2007). Koncepcję dorosłości opartą na obiektywnych kryteriach stworzył ponad 60 lat temu Robert J. Havighurst (1972). Autor sporządził listę zadań rozwojowych charakterystycznych dla okresu wczesnej dorosłości: wybór partnera życiowego i zbudowanie trwałego związku, podjęcie opieki nad dziećmi, samodzielne prowadzenie gospodarstwa domowego, podjęcie pracy zawodowej (start w karierze zawodowej), znalezienie pokrewnej grupy społecznej (odpowiedniej grupy towarzyskiej) oraz podjęcie obowiązków obywatelskich. Zdaniem Havighursta realizacja owych zadań daje jednostce poczucie spełnienia, satysfakcji, akceptacji społecznej i jest predyktorem efektywnego rozwoju w kolejnych okresach życia (za: Gurba, 2008). Co więcej, pomyślna realizacja owych zadań jest istotna także z punktu widzenia interesów społecznych, bowiem: małżeństwo stwarza stabilne warunki życia rodzinnego sprzyjające rozwojowi dzieci, których obecność będzie w przyszłości służyć na przykład utrzymaniu sprawnie funkcjonującego systemu emerytalnego; aktywność zawodowa obywateli zwiększa wpływy podatkowe państwa, a aktywność obywatelska młodych ludzi przyczynia się do rozwoju demokracji. Do obiektywnych markerów¹ dorosłości można również zaliczyć kryteria formalnoprawne (wiek uzyskiwania pełnoletności, prawo wyborcze, prawo do samodzielnego prowadzenia samochodu itp.), a także zmiany w zakresie działalności wiodącej, na przykład zakończenie edukacji umożliwiające podjęcie pracy itp.

Drugie podejście do określania dorosłości ma charakter subiektywistyczny. W tym podejściu badacze koncentrują się na wewnętrznym przekonaniu, poczuciu podmiotu, że posiada on kompetencje i atrybuty charakterystyczne dla osób dorosłych, takie jak gotowość do ponoszenia konsekwencji własnych działań, ukształtowany system wartości i przekonania czy zdolność do kontrolowania własnych emocji (Brzezińska i in., 2012; Czerka, 2005; Dubas, 2001, Piotrowski 2013). Taki

sposób rozumienia dorosłości odwołuje się do właściwości psychicznych człowieka, ze swej natury latentnych, przez co jest znaczeniowo bliski pojęciu dojrzałości psychicznej (Brzezińska i in., 2011).

Zestawiając oba opisane powyżej sposoby rozumienia dorosłości, można przyjąć, że subiektywne poczucie posiadania kompetencji czy właściwości psychicznych charakterystycznych dla osób dorosłych jest względnie niezależne od obiektywnych wskaźników dorosłości, czyli podejmowanych przez jednostkę ról i zadań społecznych. Możliwa jest przecież sytuacja, w której osoba pełniąca funkcję rodzica czy małżonka nie czuje się w pełni odpowiedzialna czy niezależna emocjonalnie, i odwrotnie – niepodjęcie ról i zadań charakterystycznych dla okresu dorosłości nie wyklucza tego, że jednostka może być przekonana o posiadaniu właściwości psychicznych ważnych z punktu widzenia bycia dorosłym (Piotrowski, 2010).

DOROSŁOŚĆ W PERCEPCJI WSPÓLCZESNYCH MŁODYCH LUDZI

Powyższe rozważania nasuwają pytanie: czym jest dla współczesnych młodych ludzi dorosłość? Na początku lat 70. XX wieku ponad 70% młodych Amerykanek i ponad 65% młodych Amerykanów postrzegało dorosłość przez pryzmat tradycyjnych zadań rozwojowych okresu wczesnej dorosłości, takich jak małżeństwo i rodzicielstwo, podczas gdy w 2000 roku już mniej niż połowa młodych ludzi w Stanach Zjednoczonych definiowała dorosłość, opierając się na tradycyjnie przypisywanych jej rolach (Furstenberg i in., 2004). W odpowiedzi na coraz bardziej subiektywne rozumienie pojęcia dorosłości Jeffrey Arnett (1997) zaproponował, opracowaną na podstawie badań socjologicznych oraz założeń teoretycznych, listę prawie 40 kryteriów (markerów) dorosłości, które podzielił na siedem kategorii: kryteria biologiczne, prawne, związane z rolami społecznymi, związane z przestrzeganiem norm, związane z funkcjonowaniem poznawczym, związane z funkcjonowaniem emocjonalnym

i kryteria związane z odpowiedzialnością (por. też Gurba, 2008, 2011; Piotrowski 2013). Lista ta, w formie kwestionariusza, posłużyła mu do badania koncepcji i poczucia dorosłości wśród młodych Amerykanów. Przeprowadzone badania (Arnett, 1997; 2001) pokazały, iż spośród przyjętych markerów najwyższą frekwencję (od 70 do 90%) osiągnęły: *branie odpowiedzialności za konsekwencje własnych działań; podejmowanie decyzji w oparciu o własne przekonania i wartości; niezależnienie się od wpływu rodziców i innych dorosłych oraz nawiązanie partnerskich relacji z rodzicami*, czyli kryteria subiektywne. Natomiast spośród kryteriów związanych z podejmowaniem nowych ról społecznych jedynie dwa były wskazywane przez ponad połowę badanych: *osiągnięcie niezależności finansowej oraz zamieszkanie poza domem rodzinnym*. Kryteria związane z podjęciem roli małżonka czy rodzica były wskazywane przez niespełna 30% osób badanych.

Badania przeprowadzone ponad 10 lat później wśród młodych Europejczyków (Sirsch i in., 2009) wykazały zbliżone rezultaty w odniesieniu do kryteriów subiektywnych. Frekwencja markerów dorosłości związanych z tradycyjnymi zadaniami rozwojowymi jest już natomiast zdecydowanie niższa w porównaniu z rezultatami badań Arnetta. Na *małżeństwo* jako istotny wyznacznik dorosłości i *posiadanie co najmniej jednego dziecka i podjęcie opieki nad nim* wskazało jedynie około 9% badanych.

Badania przeprowadzone z użyciem polskiej wersji kwestionariusza Arnetta w grupie 18-latków (Gurba, 2008) wykazały, że markerami dorosłości osiągającymi frekwencję co najmniej 50% wskazań były: *branie odpowiedzialności za konsekwencje własnych działań* (90%), *zdolność do utrzymania rodziny* (80%), *samodzielne podejmowanie decyzji* (80%), *osiągnięcie niezależności finansowej* (73%), *zapewnienie bezpieczeństwa własnej rodzinie* (70%), *nawiązanie partnerskich relacji z rodzicami* (67%) oraz *zdolność do bycia matką/ojcem* (53%).

Pojawia się jednak wątpliwość, czy stworzona przez amerykańskiego badacza lista

markerów dorosłości jest uniwersalna kulturowo. Wątpliwości te są potwierdzane przez doniesienia wskazujące istnienie takich markerów, które są charakterystyczne jedynie dla danych społeczeństw. Na przykład wśród młodych Izraelczyków istotnym markerem dorosłości jest *nabycie umiejętności wojskowych* (Mayselses, Schaff, 2003 za: Arnett, 2010), wśród młodych Ukraińców zaś *zapewnienie fizycznego bezpieczeństwa rodzinie* (Basko, 2009). Wskazane byłoby zatem zrewidowanie opracowanej przez Arnetta listy markerów dorosłości, gdyż może się okazać, że obok grupy kryteriów względnie uniwersalnych istnieją także specyficzne dla danego społeczeństwa.

CEL BADAŃ WŁASNYCH

Celem podjętego badania było uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania:

- Jakie kryteria/markery dorosłości funkcjonują w świadomości starszych adolescentów oraz młodych dorosłych?

Interesują nas przede wszystkim te dwie grupy ze względu na występujące w nich realne problemy związane z osiągnięciem dorosłości. Starsi adolescenti znacznie zbliżają się lub osiągają formalne kryteria dorosłości, na przykład 18 lat, zakończenie edukacji na poziomie średnim, natomiast w kolejnym okresie rozwojowym spotykamy się ze zjawiskiem „moratorium na dorosłość”, które *de facto* oznacza wydłużenie drogi do osiągnięcia dorosłości zarówno w wymiarze obiektywnym, jak i subiektywnym. Interesuje nas zatem, za pomocą jakich kryteriów obie grupy opisują dorosłość, a ponadto:

- Czy istnieje różnica między adolescentami a młodymi dorosłymi pod względem zarówno treści wymienianych kryteriów (różnica jakościowa), jak i liczby kryteriów składających się na pojęcie dorosłości (różnica ilościowa)?

Ponieważ wiedza o tym, czym jest dorosłość, dostarczana jest w przekazie kulturowym, a także funkcjonuje w procesie wychowania, w którym istotny udział mają rodzice

i wychowawcy, postawiliśmy dwa dodatkowe pytania:

- Jakie kryteria dorosłości funkcjonują w świadomości osób będących w okresie średniej dorosłości?
- Jakie istnieją różnice (ilościowe i treściowe) w rozumieniu dorosłości pomiędzy tą grupą a adolescentami i młodymi dorosłymi?

Oprócz celu czysto poznawczego chcieliśmy zrealizować również cel praktyczny. Jest nim określenie listy markerów dorosłości realnie funkcjonujących w świadomości adolescentów i młodych dorosłych, która może być przydatna w badaniach kryterialnej koncepcji dorosłości i/lub kryterialnego poczucia dorosłości właśnie w tych dwóch okresach rozwojowych. Wykorzystywany w polskich badaniach Kwestionariusz Markerów Dorosłości opracowany przez Arnetta (por. Gurba, 2008; 2011) budzi nasze wątpliwości ze względu na niejednoznaczny dobór opisanych kryteriów oraz uzasadnione pytanie: czy rzeczywiście w swoim myśleniu o dorosłości adolescenti i młodzi dorośli żyjący w Polsce posługują się takimi markerami? Nasze wątpliwość budzą na przykład takie markery, jak: *ukończenie 21. roku życia* (w naszym kraju nie ma to prawnego znaczenia), *odbycie służby wojskowej*.

OSOBY BADANE I PROCEDURA BADAŃ

W badaniu wzięło udział 776 osób, w tym 349 w okresie późnej adolescencji (16.–18. r.ż.), 335 osób w okresie wczesnej dorosłości (21.–34. r.ż.) i 92 osoby w okresie średniej dorosłości (35.–58. r.ż.). Rozkład płci wynosił: 395 kobiet i 381 mężczyzn. Osobami badanymi byli uczniowie liceów ogólnokształcących oraz techników z Wałbrzycha, Oławy i Wrocławia, studenci Uniwersytetu Wrocławskiego kierunków politologia, pedagogika, historia oraz osoby niestudujące. W szkołach i na uczelni badanie przeprowadzono grupowo, a wśród osób nieuczących się – indywidualnie. Trzecia grupa osób, reprezentująca śred-

ni okres dorosłości, była dobrana ze względu na dwa kryteria: wiek (od 35. r.ż.) oraz posiadanie przynajmniej jednego dziecka będącego w okresie adolescencji lub wczesnej dorosłości. Średni wiek osób w tej grupie wyniósł 46,8 roku (liczba osób przed 40. r.ż. była niewielka: jedna osoba w wieku 35 lat, pięć osób w wieku 36 lat, trzy osoby w wieku 37 lat oraz dwie osoby w wieku 38 lat). Badani najczęściej posiadali dwoje dzieci (50 osób) lub jedno dziecko (24 osoby).

METODA

Prezentowane badania są częścią większego projektu, w którym były stosowane różne kwestionariusze, skale ocen i metryczka zbierająca dane socjodemograficzne. Badanie osób z grupy opisanej jako średnia dorosłość dotyczyło wyłącznie kryteriów dorosłości. W celu uzyskania informacji o kryteriach dorosłości funkcjonujących w świadomości badanych osób reprezentujących różne grupy wiekowe zastosowano ankietę z jednym pytaniem otwartym: „Co człowiek powinien osiągnąć, jakie zadania zrealizować, jakie posiadać cechy, aby stać się osobą dorosłą?”². Badani udzielali pisemnej, swobodnej odpowiedzi w formie kryteriów dorosłości wymienianych w punktach. Badanych nie instruowano, do jakich sfer, obszarów życia powinni się odnieść. Ich odpowiedzi wynikały z własnych lub zasłyszanych od innych przemyśleń na ten temat.

WYNIKI

Kryteria dorosłości w percepcji starszych adolescentów i młodych dorosłych

Uzyskane odpowiedzi zostały poddane analizie jakościowej poprzez ich zebranie, zliczenie frekwencji we względnie homogenicznych kategoriach oraz uszeregowanie, od tych najczęściej do najrzadziej wymienianych, osobno dla starszych adolescentów i młodych dorosłych. W obu grupach wiekowych badani wyróżnili łącznie około 60 kryteriów dorosłości. Do dalszych analiz zostały włączone tyl-

ko te markery dorosłości, które uzyskały minimum 5% wskazań w przynajmniej jednej z badanych grup wiekowych. Łącznie uzyskano 22 markery (tabela 1). Sprawdzone różnice w liczbie wskazań poszczególnych kryteriów dorosłości pomiędzy młodymi dorosłymi a starszymi adolescentami za pomocą testu różnic pomiędzy dwoma wskaźnikami struktury. Uzyskane rezultaty pokazują, że młodzi dorośli istotnie częściej niż starsi adolescenti wymieniali takie markery, jak: *budowanie planów, wyznaczanie celów na przyszłość; niezależność finansowa; posiadanie co najmniej jednego dziecka i podjęcie opieki nad nim*. Starsi adolescenti istotnie częściej niż młodzi dorośli wymieniali natomiast: *podjęcie stałej pracy; zamieszkanie poza domem rodzinnym; ukończenie 18. roku życia; znajomość norm społecznych oraz posiadanie prawa jazdy*. Należy również podkreślić, że tylko jedno kryterium jednocześnie w obu grupach uzyskało ponad 50% wskazań. Jest nim *branie odpowiedzialności za konsekwencje własnych działań*.

Duża liczba markerów dorosłości wynikała między innymi z faktu, że część osób badanych wskazywała na cechy osobowe lub zachowania, które trudno było połączyć we względnie homogeniczne grupy. Wśród markerów dorosłości wymieniano na przykład: *cierpliwość, sprawiedliwość, odwagę, uprawianie seksu, możliwość picia alkoholu, możliwość posiadania psa, bycie dorosłym w opinii innych ludzi*.

Różnice w rozumieniu dorosłości między starszymi adolescentami i młodymi dorosłymi a grupą średnich dorosłych

Badani w okresie średniej dorosłości również udzielili odpowiedzi na pytanie „Co trzeba osiągnąć, jakie zadania zrealizować, jakie posiadać cechy, aby być osobą dorosłą?”. Odpowiedzi te poddano analizie jakościowej, jak wyżej. Osoby z tej grupy wiekowej wskazały łącznie 47 markerów dorosłości. W tabeli 2 zaprezentowano 18 kryteriów, które zyskały frekwencję na poziomie minimum 10%³. Warto zwrócić uwagę, że cztery z nich osiągnęły

Tabela 1. Różnice w częstotliwości wymienianych kryteriów dorosłości między młodymi dorosłymi a starszymi adolescentami

		Młodzi dorośli N = 335	Adoleścenci N = 349
l.p.	Kryteria dorosłości	frekwencja (%)	frekwencja (%)
1	Branie odpowiedzialności za konsekwencje własnych działań	209 (62%) ^a	192 (55%) ^a
2	Podjęcie stałej pracy	78 (23) ^a	103 (30) ^b
3	Budowanie planów, wyznaczanie celów na przyszłość	71 (21) ^a	48 (14) ^b
4	Niezależność finansowa	71 (21) ^a	32 (9) ^b
5	Samodzielne podejmowanie decyzji	63 (19) ^a	67 (19) ^a
6	Założenie rodziny	60 (18) ^a	61 (17) ^a
7	Posiadanie własnego mieszkania	53 (16) ^a	58 (17) ^a
8	Samodzielność	44 (13) ^a	41 (12) ^a
9	Osiągnięcie dojrzałości emocjonalnej	38 (11) ^a	28 (8) ^a
10	Posiadanie co najmniej jednego dziecka i podjęcie opieki nad nim	37 (11) ^a	13 (4) ^b
11	Ukończenie szkoły	36 (11) ^a	47 (13) ^a
12	Większa dbałość o innych, mniejszy wzgląd na siebie	36 (11) ^a	24 (7) ^a
13	Ukształtowany system wartości/światopogląd	24 (7) ^a	14 (4) ^a
14	Niezależność od rodziców i innych dorosłych	22 (7) ^a	15 (4) ^a
15	Zdolność do zaangażowania się w stały związek uczuciowy	21 (6) ^a	23 (7) ^a
16	Radzenie sobie w sytuacjach trudnych	17 (5) ^a	17 (5) ^a
17	Zawarcie związku małżeńskiego	17 (5) ^a	9 (3) ^a
18	Zamieszkanie poza domem rodzinnym	16 (5) ^a	32 (9) ^b
19	Ukończenie 18. roku życia	12 (4) ^a	35 (10) ^b
20	Osiągnięcie dojrzałości psychicznej	11 (3) ^a	21 (6) ^a
21	Znajomość norm społecznych	7 (2) ^a	19 (6) ^b
22	Posiadanie prawa jazdy	6 (2) ^a	18 (5) ^b

Hipoteza dwustronna, poziom istotności różnicy a – b $p < 0.05$

Tabela 2. Różnice w częstotliwości wymienianych kryteriów dorosłości między starszymi adolescentami i młodymi dorosłymi a średnimi dorosłymi

		Średnia dorosłość N = 92	Starsi adolescenti, młodzi dorośli N = 684
l.p.	Kryteria dorosłości	frekwencja (%)	frekwencja (%)
1	Branie odpowiedzialności za konsekwencje własnych działań	80 (87%) ^a	401 (59%) ^b
2	Niezależność finansowa	66 (72%) ^a	113 (16%) ^b
3	Samodzielne podejmowanie decyzji	46 (50%) ^a	130 (19%) ^b
4	Budowanie planów, wyznaczanie celów na przyszłość	44 (48%) ^a	119 (17%) ^b
5	Umiejętność kontrolowania własnych emocji (dojrzałość emocjonalna)	33 (36%) ^a	66 (10%) ^b
6	Dbłość o innych	23 (25%) ^a	60 (9%) ^b
7	Zakończenie edukacji	23 (25%) ^a	83 (12%) ^b
8	Podjęcie pracy	21 (23%) ^a	181 (26%) ^a
9	Samodzielność	19 (21%) ^a	85 (12%) ^b
10	Założenie rodziny	18 (20%) ^a	121 (18%) ^a
11	Umiejętność przyznawania się do błędów	17 (18%) ^a	9 (1%) ^b
12	Ukończenie 18. roku życia	14 (15%) ^a	47 (7%) ^b
13	Umiejętność wychowywania dzieci	11 (12%) ^a	0 (0%) ^b
14	Aktywność i postawa obywatelska	11 (12%) ^a	11 (2%) ^b
15	Umiejętność współpracy z innymi ludźmi	11 (12%) ^a	0 (0%) ^b
16	Realizacja marzeń i praca nad własnym rozwojem	10 (11%) ^a	24 (4%) ^b
17	Ukształtowany system wartości/światopogląd	10 (11%) ^a	38 (6%) ^a
18	Konsekwencja w działaniu	10 (11%) ^a	8 (1%) ^b
19	Posiadanie własnego mieszkania	1 (1%) ^a	111 (16%) ^b

Hipoteza dwustronna, poziom istotności różnicy a – b $p < 0.05$

frekwencję zbliżoną lub przekraczającą 50%. Spośród nich tylko *branie odpowiedzialności za konsekwencje własnych działań* uzyskało podobnie wysoką (ponad 50%) frekwencję w młodszych grupach.

Dokonano porównania frekwencji markerów dorosłości pomiędzy osobami z grupy średniej dorosłości a młodszymi (starszymi adolescentami i młodymi dorosłymi łącznie). Chodziło o poznanie różnic i podobieństw po-

między kryteriami dorosłości wyróżnianymi przez osoby aktualnie mierzące się z zadaniem wejścia w dorosłość a osobami patrzącymi na to zadanie z perspektywy czasu, ale jednocześnie obserwującymi swoje dorastające lub wkraczające w dorosłość dzieci, a nawet formułującymi pod kątem ich dorosłości określone wymagania. Do analiz tych włączono jedynie te kryteria dorosłości, które przynajmniej w jednej z porównywanych grup uzyskały frekwencję minimum 10%. Takich kryteriów było 19 (tabela 2). Przypominamy, że w przypadku porównań obejmujących starszych adolescentów i młodych dorosłych próg ten był niższy, znajdował się na poziomie 5% frekwencji. W tym wypadku jednak zdecydowano się podnieść go z uwagi na relatywnie małą liczbę osób badanych w okresie średniej dorosłości i wynikającą z tego obawę o koncentrowanie się na wyznacznikach dorosłości wskazywanych przez niewielką liczbę osób.

Różnice w liczbie wskazań poszczególnych markerów dorosłości pomiędzy grupami badano za pomocą testu różnic pomiędzy dwoma wskaźnikami struktury. Uzyskane rezultaty pokazują, że markerem dorosłości, który młodzi badani wymieniali istotnie częściej niż średni dorośli, jest *posiadanie własnego mieszkania*. W innych 15 kryteriach osoby z grupy średniej dorosłości dokonały natomiast istotnie większej liczby wskazań. Warto zwrócić uwagę na sześć kryteriów dorosłości, które w tej grupie osiągnęły progową frekwencję 10%, ale jednocześnie wystąpiły śladowo (poniżej 5%) lub wcale nie pojawiły się w wypowiedziach osób z grup adolescentów i młodych dorosłych. Należą do nich: *umiejętność wychowywania dzie-*

ci (w tym bycie autorytetem dla własnych dzieci); postawa i aktywność obywatelska; umiejętność współpracy z innymi ludźmi; umiejętność przyznawania się do błędu; konsekwencja w działaniu oraz realizacja własnych marzeń i praca nad własnym rozwojem. Kryterium dotyczące aktywności obywatelskiej zawierało takie wypowiedzi, jak: *branie udziału w wyborach, płacenie podatków, aktywność społeczna czy wykazywanie się postawą patriotyczną.*

Liczba wskazywanych kryteriów dorosłości

Jedno z pytań badawczych dotyczyło różnic (ilościowych) w liczbie kryteriów dorosłości wskazywanych przez osoby badane pochodzące z trzech grup wiekowych. Z analizy wyeliminowano synonimy, zachowania bliskoznaczne i tym podobne, innymi słowy – wzięto pod uwagę tylko te markery, które „wpadały” do odrębnych grup. Przeprowadzono dwuczynnikową analizę wariancji. Pierwszym czynnikiem występującym na trzech poziomach były grupy reprezentujące określone okresy rozwojowe: adolescencję, wczesną dorosłość i średnią dorosłość. Drugim czynnikiem była płeć badanych, gdyż w trakcie badań zaobserwowano większą motywację kobiet do udziału w nich. Również ze względu na otwarty charakter pytania wymagającego rozbudowanej odpowiedzi interesujące wydawało się skontrolowanie różnic między płciami. Kobietom bowiem przypisuje się wyższy poziom zdolności werbalnych. Wyniki analizy zawiera tabela 3.

W analizie ujawniły się trzy efekty: efekty główne grup wiekowych i płci oraz efekt in-

Tabela 3. Wyniki analizy wariancji dla zmiennej zależnej: liczba odrębnych markerów dorosłości

	SS	df	MS	F	p
Płeć	26.75	1	26.75	4.08	.04
Grupy wiekowe	255.02	2	127.51	19.42	.000
Grupy wiekowe x płeć	98.13	2	49.07	7.48	.000

Tabela 4. Średnia liczba kryteriów dorosłości w grupach wyodrębnionych ze względu na wiek i płeć. Porównania *post hoc*

	Adolescenci	Młodzi dorośli	Średnia dorosłość
Kobiety	4.84 ^a	4.27 ^a	6.47 ^b
Mężczyźni	3.62 ^a	4.64 ^b	5.90 ^b
	$p < .001$	n.i.	n.i.

Różnice w wierszach między a – b na poziomie $p < 0.01$

terakcyjny. Średnia liczba kryteriów dorosłości charakterystyczna dla poszczególnych grup wiekowych wyniosła: starsi adolescenty – 4.16, młodzi dorośli – 4.43, osoby w okresie średniej dorosłości – 6.29. Wystąpiła różnica istotna statystycznie między osobami w okresie średniej dorosłości a starszymi adolescentami i młodymi dorosłymi ($p < .0001$). Najstarsza grupa wymieniała średnio o 2 markery więcej niż pozostałe. Efekt płci zgodnie z przewidywaniami potwierdził średnią większą liczbę kryteriów sformułowanych przez kobiety (4.83) w porównaniu z mężczyznami (4.23), $p < .002$; analiza *post hoc* testem Tukeya dla grup nierównolicznych. Podobne analizy przeprowadzono dla efektu interakcyjnego. Wyniki zawiera tabela 4.

Efekt interakcyjny ujawnił, iż u kobiet znaczący przyrost liczby generowanych kryteriów występuje między grupą w okresie średniej dorosłości a pozostałymi grupami. Natomiast u mężczyzn znaczący przyrost liczby kryteriów ujawnia się między grupą adolescentów a pozostałymi grupami. Z kolei istotne różnice między płciami wystąpiły tylko w grupie adolescentów, gdzie chłopcy wymieniają istotnie mniej markerów dorosłości.

Lista kryteriów dorosłości

Zgodnie z celem praktycznym, jaki został w tych badaniach sformułowany, stworzyliśmy listę kryteriów dorosłości najczęściej wskazywanych przez starszych adolescentów i młodych dorosłych (łącznie). Za minimalny próg frekwencji poszczególnych kryteriów dorosłości przyjęliśmy wartość 5% wskazań. Próg ten jest dość niski ze względu na wspomniany już

brak jedności osób badanych. Ostateczna lista nie stanowi literalnego odzwierciedlenia kryteriów wymienianych przez osoby badane. Wprowadzono kilka istotnych modyfikacji. Po pierwsze, zdecydowano się usunąć z listy kryterium *samodzielność*, uznając je za charakterystykę zbyt ogólną. Z uwagi na zbyt dużą pojemność kryterium *założenie rodziny* zdecydowano się rozdzielić je na dwa markery bardziej szczegółowe: *zawarcie związku małżeńskiego* oraz *posiadanie co najmniej jednego dziecka i podjęcie opieki nad nim*. Z tego samego powodu ogólne kryterium *odpowiedzialność* podzielono na: *branie odpowiedzialności za konsekwencje własnych działań* oraz *branie odpowiedzialności za innych*, zaś kryterium *osiągnięcie dojrzałości emocjonalnej* opisano za pomocą markerów: *niezależność emocjonalna od rodziców i innych dorosłych* oraz *umiejętność panowania nad własnymi emocjami*. Ponadto, przy udziale sędziów kompetentnych, wyodrębniono dwa dodatkowe kryteria dorosłości, otrzymane wskutek połączeniu kilku markerów osiagających frekwencję poniżej 5%, a stanowiących, w ocenie sędziów kompetentnych, kryteria bliskoznaczące. I tak, kryterium *posiadanie prawa jazdy*, powstało z połączenia *posiadanie prawa jazdy* i *posiadanie samochodu*, a kryterium *umiejętność skutecznego porozumiewania się z innymi* powstało z połączenia kryteriów *umiejętność asertywnego zachowania się* i *umiejętność komunikowania się z innymi*. Ostatecznie powstała lista 20 kryteriów dorosłości, obejmujących obecne w świadomości starszych adolescentów i młodych dorosłych rozumienie pojęcia „dorosłość” (tabela 5).

Tabela 5. Lista kryteriów dorosłości najczęściej wskazywanych przez starszych adolescentów i młodych dorosłych, z uwzględnieniem modyfikacji autorów i sędziów kompetentnych

Kryterium dorosłości	
Kryteria subiektywne	
1	Budowanie planów, wyznaczanie celów na przyszłość
2	Branie odpowiedzialności za konsekwencje własnych działań
3	Samodzielne podejmowanie decyzji
4	Umiejętność panowania nad własnymi emocjami
5	Niezależność emocjonalna od rodziców i innych dorosłych
6	Ukształtowany system wartości i przekonań
7	Radzenie sobie w sytuacjach trudnych
8	Branie odpowiedzialności za innych
9	Większa dbałość o innych, mniejszy wzgląd na siebie
10	Umiejętność skutecznego porozumiewania się z innymi
11	Zdolność do zaangażowania się w stały związek uczuciowy
Kryteria obiektywne	
12	Zakończenie edukacji
13	Zawarcie związku małżeńskiego
14	Posiadanie co najmniej jednego dziecka i podjęcie opieki nad nim
15	Podjęcie stałej pracy
16	Niezależność finansowa
17	Zamieszkanie poza domem rodzinnym
18	Posiadanie własnego mieszkania
19	Ukończenie 18. roku życia
20	Posiadanie prawa jazdy

Wyodrębnione kryteria zostały podzielone na dwie grupy: subiektywne i obiektywne. Markery subiektywne dotyczą dojrzałości psychospołecznej jednostki, w tym cech i kompetencji odpowiadających za formułowanie celów, samodzielne podejmowanie decyzji, stabilność emocjonalną, zdolność do budowania trwałych i intymnych relacji z innymi ludźmi. Z kolei kryteria obiektywne obejmują:

prawnie aspekty dorosłości (prawo jazdy, wiek 18 lat), zakończenie edukacji (umożliwiające przejście do innej wiodącej formy aktywności) oraz realizowanie nowych ról społecznych. Podjęcie stałej pracy wiąże się z uniezależnieniem finansowym od rodziców i stwarza warunki do wejścia w inne dorosłe role. Z kolei samodzielne prowadzenie gospodarstwa domowego nie pojawiło się wprost

w wypowiedziach badanych, ale z tym zadaniem wiążą się dwa inne wygenerowane przez nich kryteria: posiadane własnego mieszkania oraz zamieszkanie poza domem rodzinnym. Wymienione kryteria są zgodne z literaturą (por. Brzezińska i in., 2012).

DYSKUSJA WYNIKÓW

Dyskusję wyników warto rozpocząć od średniej liczby kryteriów dorosłości generowanych przez wszystkie badane grupy wiekowe. Liczba ta jest stosunkowo niewielka (od czterech do sześciu) w porównaniu z liczbą wszystkich markerów, jakie zostały wyróżnione na podstawie danych empirycznych – w grupach starszych adolescentów i młodych dorosłych – 61, w grupie osób w okresie średniej dorosłości – 47.

Wyniki badania pokazują, że szczególnie w dwóch pierwszych grupach mamy do czynienia z małą zgodnością co do tego, jakie atrybuty czy role decydują o osiągnięciu dorosłości. Kryteria dorosłości są mocno rozproszone. Ponadto wiele osób badanych w trakcie odpowiadania na pytanie o rozumienie dorosłości skomentowało je jako trudne, a nawet zaskakujące (na przykład „Nie zastanawiałam się nad tym”). Jeśli przyjąć, że liczba uświadamianych sobie kryteriów dorosłości mogłaby być wskaźnikiem złożoności tego pojęcia – to należałoby wyciągnąć wniosek, że złożoność ta nie jest zbyt duża. Jednak taki wskaźnik złożoności nie jest jednoznaczny. Wyróżnione kryteria dorosłości mają bowiem różny stopień ogólności. Niektóre, na przykład *ukończenie 18 lat*, są jednoznaczne, inne, na przykład *samodzielność*, same w sobie są już kategorią pojemną i wieloznaczną. Wiele wskazuje na to, że starsi adolescenti i młodzi dorośli, mimo że aktualnie mierzą się z zadaniem wejścia w dorosłość, ani nie podejmują w tym zakresie intensywnej, osobistej refleksji, ani nie prowadzą dyskusji stwarzających pole do wypracowania wspólnego stanowiska. Być może jest tak, że typowy dla okresu wczesnej dorosłości czas tak zwanych godzin szczytu (Brzezińska i in., 2011), związany z koniecznością podjęcia wielu ról i za-

dań życiowych równocześnie, jest tak absorbujący, że nie starcza już młodym ludziom czasu na podejmowanie głębszej refleksji nad tym, co to znaczy być osobą dorosłą. Niewykluczone także, że część młodych ludzi czas ten poświęca przede wszystkim na korzystanie z uroków życia. Wyniki badań Russella Raverta (2009) pokazują, że aż 76% badanych w wieku 18–23 lat znajduje w swoim obecnym życiu takie aktywności, co do których ma przekonanie, iż jest to coś, czego nigdy wcześniej nie mogła i nigdy później nie będzie mogła spróbować. Należą do nich (uporządkowane od najczęściej do najrzadziej wymienianych): dalekie podróże, intensywne życie towarzyskie, eksperymentowanie z alkoholem i narkotykami, swobodna aktywność seksualna, prowadzenie beztroskiego trybu życia, intensywna aktywność fizyczna (także ta związana z uprawianiem sportów ekstremalnych), wzmożona aktywność zawodowa i akademicka oraz swobodne manifestowanie „siebie”. Większość wymienionych aktywności ma niewiele wspólnego z kryteriami dorosłości. Taki sposób patrzenia na własne życie prawdopodobnie nie sprzyja zatem zarówno realizacji zadań i ról typowych dla dorosłości, jak i refleksji na temat tego, co to znaczy „być dorosłym”. Zubożałe, a jednocześnie tak różnorodne i rozmyte rozumienie dorosłości może być też przejawem postmodernistycznych trendów panujących w naszych czasach. Jak stwierdza Elżbieta Dubas (2001), dorosłość w ponowoczesności jest nieprzejrzysta, a niektóre jej atrybuty są skrajnie przerysowane i pozbawione głębi, przez co łatwo poddają się bardzo subiektywnym osądom i interpretacjom jednostki. Kilka takich ogólnikowych kryteriów można zidentyfikować w wypowiedziach młodych ludzi: samodzielność, wolność, dojrzałość psychiczna.

Odmienne w tym względzie wygląda sytuacja osób w okresie średniej dorosłości. Osoby spoglądające na proces wkraczania w dorosłość z około 20-letniej perspektywy definiują dorosłość, wskazując średnio większą liczbę kryteriów, jak również są bardziej zgodne co do tego, jakie atrybuty są ważne do jej osiągnięcia. Liczba kryteriów osiągających ponad 10% frekwencję jest prawie dwukrotnie większa niż w młodszych grupach. Prawdopodob-

ną przyczyną takiego stanu rzeczy jest to, iż osoby te poprzez pryzmat własnych doświadczeń są w stanie lepiej określić, co jest ważne dla „bycia dorosłym”. Jednocześnie socjalizacja własnych dzieci wymaga podjęcia osobistej refleksji i szukania odpowiedzi na pytanie: czego współcześnie oczekuje się od osoby dorosłej? Nie bez znaczenia jest prawdopodobnie także i to, że ów problem obecny jest w ich życiu już po raz drugi (najpierw sami stawali się dorosłymi, a obecnie mają udział w osiągnięciu dorosłości własnych dzieci). Niezależnie od tych merytorycznych rozważań należy również wskazać na aspekt związany z wielkością próby. Grupa osób w okresie średniej dorosłości była relatywnie znacznie mniejsza niż pozostałe. Należy wziąć pod uwagę i tę możliwość, że wraz ze wzrostem wielkości próby następuje większe rozproszenie badanych kryteriów. Dlatego rozważania dotyczące większego konsensusu co do generowanych kryteriów dorosłości w grupie osób w okresie średniej dorosłości prowadzą przesłankę do sformułowania hipotezy wymagającej dalszej weryfikacji.

Warte zauważenia są również markery, które w grupie osób w okresie średniej dorosłości osiągnęły wymagany próg 10%, natomiast w pozostałych grupach miały frekwencję marginalną: *umiejętność wychowywania dzieci; postawa i aktywność obywatelska; umiejętność współpracy z innymi ludźmi; umiejętność przyznawania się do błędów; konsekwencja w działaniu oraz realizacja własnych marzeń i praca nad własnym rozwojem*. W wymienionych kryteriach daje się zauważyć bardziej pogłębione spojrzenie na dorosłość, uwzględniające nie tylko fakt podejmowania pewnych zadań czy ról, ale również jakość takiej aktywności. Na przykład ważne jest nie tylko założenie rodziny (posiadanie dzieci), ale i umiejętność ich wychowania. Znaczenie mają nie tylko podejmowanie decyzji i formułowanie celów, ale też konsekwencja działania i wyciąganie wniosków (w tym przyznawanie się do błędów) i w końcu umiejętność współpracy z innymi ludźmi.

Można też zauważyć zjawisko przesunięcia w czasie zadań rozwojowych. Doty-

czy ono podejmowania ról obywatelskich. Na kryterium to wskazało 12% z grupy średniej dorosłości i zaledwie 2% badanych z pozostałych grup, podczas gdy podjęcie odpowiedzialności obywatelskiej przypisywane jest w koncepcji Havinghursta okresowi wczesnej dorosłości. Można to interpretować w kategoriach deregulacji cyklu życia polegającej na naruszaniu stabilności i predyktywności normatywnego wzorca zmian życiowych wynikających z wieku chronologicznego (Trempla, 2006).

Porównanie frekwencji markerów dorosłości w grupach adolescentów i młodych dorosłych pozwala zauważyć, że adolescenty częściej wymieniają kryteria o charakterze obiektywnym, które kojarzą się z większymi uprawnieniami i przywilejami (na przykład zamieszkanie poza domem rodzinnym, prawo jazdy, podjęcie stałej pracy, ukończenie 18 lat).

W przeprowadzonym badaniu wymagającym odpowiedzi na pytanie otwarte niewiele wskazań uzyskały kryteria biologiczne (wygląd, zdolność do prokreacji, podjęcie zachowań seksualnych i tym podobne – poniżej 5% w grupie adolescentów i młodych dorosłych). Podobny rezultat (5,4%) wskazań uzyskała w swoich badaniach w grupie gimnazjalistów Anna Frindt (2005). Tam również młodzież odpowiadała na pytanie otwarte. W badaniach przeprowadzonych w różnych krajach za pomocą listy Arnetta liczba wskazań była natomiast znacznie większa i wynosiła przynajmniej 30% (Arnett, 1997; Seiter, Nelson, 2011; Sirsch i in., 2009). Można zatem zauważyć, że frekwencja poszczególnych kryteriów dorosłości zależy od metodologii badań. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w polskich badaniach (Gurba, 2008) liczba wskazań atrybutów biologicznych z listy Arnetta spada z 28% u 15-latków do 10% u 18-latków. Wynik ten wskazuje na to, że adolescenty (szczególnie młodsi) początkowo mogą wiązać swoją dorosłość ze zmianami biologicznymi. Prawdopodobnie wraz z wiekiem i nabytym doświadczeniem przychodzi refleksja, że dojrzałość biologiczna nie świadczy o dorosłości, a co najwyżej w dorosłości może być wykorzystana do realizacji zadań rozwojowych.

Interesujące wydają się dość wyraźne odniesienia młodych Polaków do zadań rozwojowych okresu wczesnej dorosłości. W porównaniu z wynikami podobnych badań prowadzonych w Austrii (Sirsch i in. 2009) w badanych grupach wyraźnie częściej wskazywano aktywność zawodową czy założenie rodziny jako istotne kryteria składające się na osiągnięcie dorosłości. Gdy jednak porównamy sposób spostrzegania dorosłości przez naszych badanych do sposobu charakteryzującego młodych Hindusów, różnice w ocenie ważności tradycyjnych zadań rozwojowych okresu wczesnej dorosłości przyjmują odwrotny charakter. Aż około połowa badanych Hindusów spostrzeżę dorosłość przez pryzmat aktywności zawodowej oraz wejścia w rolę małżonka i rodzica (Seiter, Nelson, 2011), podczas gdy wśród Polaków jest to około ¼ badanych. Porównania te pokazują, że rozumienie dorosłości przez badanych adolescentów i młodych dorosłych w Polsce stanowi swoisty kompromis pomiędzy światem wschodu i zachodu i jest wyraźnie bardziej konserwatywne niż w krajach Europy Zachodniej, ale i jednocześnie bardziej liberalne niż to charakterystyczne dla tradycyjnej kultury wschodniej.

Zgodnie z naszymi przewidywaniami część markerów dorosłości zaproponowanych przez Arnetta (2001) nie pojawiała się w wypowiedziach adolescentów i młodych dorosłych lub wystąpiła bardzo rzadko (poniżej 1%). Należą do nich między innymi: *zapewnienie fizycznego bezpieczeństwa rodzinie; niepopelnianie drobnych przestępstw; niezazywanie nielegalnych substancji psychoaktywnych; posiadanie nie więcej niż jednego partnera seksualnego; unikanie używania wulgarnego języka;*

ukończenie 21. roku życia; odbycie zasadniczej służby wojskowej i inne. Różnice występujące pomiędzy markerami dorosłości z kwestionariusza Arnetta a markerami uzyskanymi w prezentowanych badaniach mają z pewnością swoje źródła w doświadczeniach kulturowych czy regulacjach prawnych różnych w Stanach Zjednoczonych i w Polsce. Zasadniczym źródłem różnic jest jednak sposób badania (lista *versus* pytanie otwarte).

Na koniec należy wskazać, że załączona lista markerów dorosłości może służyć do badań poprzecznych przeprowadzanych w celu ustalenia ważności poszczególnych kryteriów w różnych okresach życia. Daje również podstawę do stworzenia dwóch kryterialnych wskaźników dorosłości (opartych na markerach obiektywnych i subiektywnych), które mogą być wykorzystane w badaniu specyfiki prywatnej koncepcji dorosłości w grupach wyróżnianych, na przykład ze względu na płeć, wiek, podejmowaną aktywność edukacyjną i zawodową, pełnione w rodzinie role czy stan zdrowia (por. Lowe i in., 2013; Seiter, Nelson, 2011; Liberska, Malina, 2011; Farnicka, 2011; Piotrowski, 2010). Lista ta może być również przydatna w badaniach podłużnych, w celu poznania rozwojowej specyfiki kształtowania się prywatnej koncepcji i poczucia dorosłości, co wydaje się szczególnie zasadne w okresach życia od wczesnej adolescencji do średniej dorosłości (por. Salmela-Aro, Aunola i Nurmi, 2007). Treść zaprezentowanych na liście kryteriów dorosłości stanowi niemal bezpośrednie odzwierciedlenie rezultatów badań eksploracyjnych, prowadzonych w licznej i zróżnicowanej grupie badanych, stąd powinna być zrozumiała dla osób w różnym wieku i o różnym poziomie wykształcenia.

PRZYPISY

¹ Będziemy zamiennie używać terminów „kryteria” i „markery” dorosłości, kładąc w ten sposób nacisk na ich charakter opisowy. Pojawiające się w literaturze inne określenia, na przykład wyznaczniki czy wskaźniki dorosłości, mają naszym zdaniem zbyt wyraźną konotację metodologiczną.

² Podobne pytanie znajduje się w narzędziu Marks of Adulthood autorstwa J. Arnetta, przy czym tam korzysta się z gotowej listy markerów.

³ Ponieważ w badaniu wzięły udział 92 osoby, frekwencja mniejsza niż 10% dotyczący kryteriów wskazanych przez pojedyncze osoby.

BIBLIOGRAFIA

- Arnett J. (1997), Young People's Conceptions of The Transition to Adulthood. *Youth and Society*, 29 (1), 3–23.
- Arnett J.J. (2001), Conception of the transition to adulthood: Perspective From Adolescence through Midlife. *Journal of Adult Development*, 8, 133–143.
- Arnett J. (2004), *Emerging adulthood. A winding road from the late teens through the twenties*. New York: Oxford University Press.
- Arnett J. (2010), *Adolescence and emerging adulthood. A cultural approach*. New York: Pearson.
- Basko N. (2009), *The private concept of entering the adulthood and the status of adulthood of young adults in Poland and Ukraine*. Unpublished masters thesis. Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw.
- Brzezińska A., Kaczan R., Piotrowski K., Rękosiewicz M. (2011), Odroczona dorosłość: fakt czy artefakt? *Nauka*, 4, 67–107.
- Brzezińska A., Czub T., Hejmanowski Sz., Rękosiewicz M., Kaczan R., Piotrowski K. (2012), Uwarunkowania procesu kształtowania się tożsamości w okresie przejścia z adolescencji do dorosłości. *Kultura i Edukacja*, 3 (89), 23–50.
- Coté J., Bynner M. (2008), Changes in the transmission to adulthood in the UK and Canada: the role of structure and agency in emerging adulthood. *Journal of Youth Studies*, 11 (3), 251–268.
- Czerka E. (2005), Niedorosłość czy dorosłość alternatywna? Rozważania w kontekście odraczania dorosłości. *Terażniejszość – Człowiek – Edukacja*, 1 (29), 85–93.
- Czerka E. (2007), *Rodzinne uwarunkowania odraczania dorosłości u młodych mężczyzn*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Dubas E. (2001), Zmieniająca się dorosłość. Od dorosłości konwencjonalnej ku dorosłości subiektywnej [w:] E. Przybylska (red.), *Andragogiczne wątki poszukiwania fascynacji*, 77–87. Toruń: Uniwersytet im. M. Kopernika.
- Farnicka M. (2011), *Przemiany realizacji zadań rozwojowych. Ewolucja czy rewolucja?* Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Frintd A. (2005), *Czy warto być dorosłym?* Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Furstenberg F., Kennedy J., McLoyd V., Rumbaut R., Settersten R. (2004), Growing up is harder to do. *Contexts*, 3 (3), 33–41.
- Gurba E. (2008), The attributes of adulthood recognised by adolescents and adults. *Polish Psychological Bulletin*, 39 (2), 129–137.
- Gurba E. (2011), Wczesna dorosłość [w:] J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, 287–311. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Havighurst R. (1972). *Developmental tasks and education*. New York: David McKay.
- Hendry L., Kloep M. (2010), How universal is emerging adulthood. An empirical example. *Journal of Youth Studies*, 13 (2), 169–179.
- Liberska H. (2007). Współczesny obraz moratorium [w:] B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Liberska H., Malina A., (2011), Wybrane osobowościowe determinanty wartościowania zadań związanych z małżeństwem i rodziną we wczesnej dorosłości [w:] H. Liberska, A. Malina (red.), *Wybrane problemy współczesnych małżeństw i rodziny*, Warszawa: DIFIN SA, 97–118.
- Lowe S., Dillon C., Rhodes J., Zwiebach L. (2013), Defining adult experiences perspectives of a diverse sample of young adults. *Journal of Adolescent Research*, 28 (1), 31–68.
- Oleś P. (2011), *Psychologia człowieka dorosłego: ciągłość, zmiana, integracja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piotrowski K. (2010), *Wkraczanie w dorosłość. Tożsamość i poczucie dorosłości młodych osób z ograniczonymi sprawnościami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Piotrowski K. (2013), *Tożsamość osobista w okresie wkraczania w dorosłość*. Wielichowo: TIPI.
- Ravert R. (2009), „You're only young ones”. Things college students report doing now before it is too late. *Journal of Adolescent Research*, 24 (3), 376–396.

- Salmela-Aro K., Aunola K., Nurmi E. (2007), Personal goals during emerging adulthood. A 10-year follow up. *Journal of Adolescent Research*, 22 (6), 690–715.
- Seiter L., Nelson L. (2011), An Examination of emerging adulthood in college students and nonstudents in India. *Journal of Adolescent Research*, 26 (4), 506–536.
- Sirsch U., Dreher E., Mayr E. Willinger U. (2009), What does it take to be an adult in Austria? Views of adulthood in Austrian adolescents, emerging adults and adults. *Journal of Adolescent Research*, 24 (3), 275–292.
- Trempała J. (2006), Deregulacja cyklu życia w planach życiowych młodzieży. *Polskie Forum Psychologiczne*, 1, 108–120.

